

ТИЧИНА В. П.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та правоохоронної
діяльності
(Державний університет
«Житомирська політехніка»)

БОЧКОВА І. І.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
патентознавства та основ
правозастосовної діяльності
(Харківський національний
університет міського господарства
імені О. М. Бекетова)

ВРУБЛЕВСЬКА-МІСЮНА К. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри патентознавства
та основ правозастосовної діяльності
(Харківський національний
університет міського господарства
імені О. М. Бекетова)

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.34>

ДЕМОКРАТИЧНІ ОСНОВИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті досліджуються демократичні основи Європейського Союзу, їх нормативно-правове закріплення в установчих документах цієї міжнародної організації. Встановлено, що демократія, поряд із повагою до фундаментальних прав людини та верховенством права, є невід'ємною цінністю європейської цивілізації, яка пов'язана з народним суверенітетом, розвитком парламентаризму, дотриманням прав і свобод людини, розвитком громадянського суспільства. Установчі договори Європейського Союзу містять низку положень, що стосуються демократії в межах цієї міжнародної організації. Умовно згрупувати положення щодо демократичних принципів можна так: наявність представництва громадян ЄС у Європейському Парламенті; більш опосередковане представництво на рівні Ради ЄС та Європейської Ради; посилення ролі національних парламентів у системі ЄС; процедура European Citizen Initiative (право громадянської (законодавчої) ініціативи).

Відзначено, що European Citizen Initiative позиціонується як інструмент партисипативної демократії, який дозволяє громадянам із різних держав-членів ЄС запропонувати правові зміни й об'єднатися для вирішення якоїсь проблеми. Установлено, що не так багато ініціатив за цією процедурою мали успіх і набрали необхідну кількість підписів на підтримку. Проте сама можливість пропонувати ініціативи та досить ґрунтовна реакція Європейської Комісії на кожну з успішних свідчить про те, що European Citizens Initiative – один

із прикладів демократичності ЄС, який намагається бути якомога ближчим до своїх громадян та давати їм реальні інструменти впливу на політику законотворення в межах ЄС.

Особлива увага приділяється поняттю «проблеми дефіциту демократії» в рамках Європейського Союзу. Підкреслено, що інституційна будова Союзу свідчить про те, що громадяни залишаються «відірваними» від процесу ухвалення рішень стосовно стратегічного розвитку ЄС, адже законодавчі пропозиції як правило подаються Європейською Комісією, яка не є безпосередньо обраним інститутом громадянами цієї міжнародної організації. Разом із тим, кожні зміни до установчих договорів Співтовариств та Союзу супроводжувалися введенням механізмів щодо мінімізації цієї проблеми.

Ключові слова: демократія, Європейський Союз, правові цінності Європейського Союзу, демократія як правова цінність ЄС.

Tychyna V. P., Bochkova I. I., Vrublevska-Misiuna K. M. Democratic foundations of the European Union

The article examines the democratic foundations of the European Union, their normative and legal consolidation in the founding documents of this international organization. It has been established that democracy, along with respect for fundamental human rights and the rule of law, is an integral value of European civilization, which is associated with popular sovereignty, the development of parliamentarism, the observance of human rights and freedoms, and the development of civil society. The founding treaties of the European Union contain a number of provisions relating to democracy within this international organization. Provisions regarding democratic principles can be tentatively grouped as follows: presence of EU citizens in the European Parliament; more indirect representation at the level of the Council of the EU and the European Council; strengthening the role of national parliaments in the EU system; European Citizen Initiative procedure (the right of citizen (legislative) initiative).

It was noted that the European Citizen Initiative is positioned as a tool of participatory democracy, which allows citizens from different EU member states to propose legal changes and unite to solve a problem. It was established that not so many initiatives under this procedure were successful and gained the required number of signatures in support. However, the very possibility of proposing initiatives and the fairly thorough reaction of the European Commission to each of the successful ones shows that the European Citizens Initiative is one of the examples of the democracy of the EU, which tries to be as close as possible to its citizens and give them real tools to influence the law-making policy within the EU.

Special attention is paid to the concept of the «problem of the deficit of democracy» within the framework of the European Union. It is emphasized that the institutional structure of the Union indicates that citizens remain «detached» from the decision-making process regarding the strategic development of the EU, because legislative proposals are usually submitted by the European Commission, which is not an institution directly elected by the citizens of this international organization. At the same time, every change to the founding treaties of the Communities and the Union was accompanied by the introduction of mechanisms to minimize this problem.

Key words: democracy, European Union, legal values of the European Union, democracy as a legal value of the EU.

Вступ. Поняття демократії започатковується в період античності, воно еволюціонувало історично і з розвитком людства постійно змінюється, набуває нових рис і вимірів. Слово «демократія» походить від грецького слова «демос», що означає «народ», і «кратос»,

тобто влада, тому демократія може розглядатися як «влада народу»: спосіб правління, який залежить від його волі.

У визначенні феномену демократії є декілька вимірів. По-перше, вона постає елементом форми держави, політичним (державним) режимом; по-друге, демократія є формою організації громадянського суспільства; по-третє, це політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Одним з основних здобутків сучасної європейської цивілізації можна вважати те, що суспільство перестало ділитися на підвладних і тих, хто владарює, перетворившись на суспільство по-справжньому громадянське. Громадянське суспільство можна розуміти як «третій сектор» суспільства, відмінний від уряду та бізнесу, він охоплює неурядові організації, які репрезентують інтереси і волю громадян, громадські рухи, окремих індивідів, які демонструють незалежну від влади соціально відповідальну позицію. Кожен член цього суспільства може брати участь в управлінні справами держави чи громади, контролювати діяльність чиновників, засновувати або підтримувати громадські ініціативи.

Саме тому, демократія, поряд із повагою до фундаментальних прав людини та верховенством права, є невід'ємною цінністю європейської цивілізації, яка пов'язана з народним суверенітетом, розвитком парламентаризму, дотриманням прав і свобод людини, розвитком громадянського суспільства.

Постановка завдання. Мета статті – надати загальну характеристику демократії як правової цінності Європейського Союзу, встановити її юридичне значення.

Результати дослідження. У ст. 2 Договору про Європейський Союз (далі – Договір про ЄС або ДЄС) чітко зафіксовано, що «Союз засновано на засадах свободи та демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також до верховенства права; ці засади спільно поділяють усі держави-члени» [14].

Договір про ЄС містить низку інших положень щодо демократії в Розділі II «Положення щодо демократичних принципів». Зокрема, передбачається, що в усій своїй діяльності Європейський Союз має дотримуватися принципу рівності його громадян, які повинні отримувати однакову увагу від його інституцій, органів, офісів і агентств. Кожен громадянин будь-якої держави-члена є громадянином Європейського Союзу. Громадянство ЄС є додатковим до національного громадянства, не замінюючи його (ст. 9). Також чітко передбачається, що функціонування ЄС має бути заснованим на принципі представницької демократії (ч. 1 ст. 10), а громадяни безпосередньо представлені на рівні Союзу в Європейському Парламенті (ч. 2 ст. 10). У цій же статті зазначено, що країни-члени репрезентуються в Європейській Раді главами держав або урядів, а також в Раді ЄС їхніми урядами, що є демократично підзвітними або їхнім національним парламентам, або громадянам. Також передбачається, що кожен громадянин має мати право брати участь у демократичному житті Європейського Союзу, а рішення мають ухвалюватися настільки відкрито та близько до громадян, наскільки це можливо (ч. 3 ст. 10). Окрім того, політичні партії на європейському рівні роблять внесок у формування європейської політичної свідомості та вираження волі громадян ЄС (ч. 4 ст. 10).

Вимоги щодо демократичності діяльності європейських інституцій містяться також у ст. 11 Договору про ЄС [14]. Зокрема, установи за допомогою відповідних засобів повинні давати громадянам та представницьким асоціаціям можливість зробити доступними та публічно обмінюватись їхніми поглядами в усіх сферах дії ЄС (ч. 1 ст. 11). Серед вимог до інститутів міститься вимога підтримувати відкритий, транспарентний та регулярний діалог із представницькими об'єднаннями та громадянським суспільством (ч. 2 ст. 11). Європейська Комісія повинна проводити широкі консультації із зацікавленими сторонами для того, щоб забезпечити узгодженість та прозорість діяльності Союзу (ч. 3 ст. 11). Крім того, у ч. 4 ст. 11 ДЄС описано процедуру European Citizens Initiative, про яку детальніше розповімо трохи згодом та яка дозволяє за ініціативою одного мільйона громадян ЄС, що є громадянами значної кількості держав-членів, подати Європейській Комісії в межах її повноважень

будь-яку пропозицію з питань, щодо яких, на їхню думку, потрібно ухвалити правовий акт Європейського Союзу на виконання установчих договорів.

Остання ж частина положень (ст. 12) щодо демократичних принципів стосується співпраці національних парламентів та їхнього внеску у функціонування ЄС, що забезпечується такими способами:

а) отримання парламентами проектів законодавчих актів Союзу та пов'язаної з цим інформації від установ Союзу направлених відповідно до Протоколу щодо ролі національних Парламентів в Європейському Союзі;

б) здійснення контролю за належним дотриманням принципу субсидіарності згідно з процедурами, сформульованими в Протоколі про застосування принципів субсидіарності та пропорційності;

с) участь в межах простору свободи, безпеки та правосуддя в оцінюванні механізмів впровадження політик Союзу у цій сфері відповідно до ст. 70 Договору про функціонування Європейського Союзу; та будучи залученими до політичного моніторингу за Європолем та до оцінювання діяльності Євроюсту відповідно до статей 88 та 85 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЕС);

д) участь у процедурах перегляду Договорів відповідно до статті 48 цього Договору;

е) отримання повідомлень про подання заявок на приєднання до Союзу відповідно до статті 49 цього Договору;

ф) участь у міжпарламентській співпраці між національними парламентами та з Європейським Парламентом згідно з Протоколом щодо ролі національних парламентів в Європейському Союзі.

Загалом у контексті сучасного функціонування ЄС одними з найбільш важливих і такими, до яких парламенти вдаються найчастіше, є контрольні повноваження стосовно дотримання принципу субсидіарності. Незважаючи на те, що початок практиці інформування Комісією національних парламентів держав-членів стосовно надісланих до Європейського Парламенту та Ради проектів законодавчих актів було покладено ще до набрання чинності Лісабонським договором, саме завдяки останньому парламенти отримали право перевіряти законодавчі пропозиції Комісії (групи країн-членів, Суду, Європейського центрального банку та ін.) і вимагати їхнього перегляду в тому випадку, якщо запропонований проект не відповідає принципу субсидіарності. Детальний порядок реалізації цього механізму, який у практиці інститутів ЄС іменується «системою раннього попередження» визначено Протоколом № 2 «Про застосування принципів субсидіарності та пропорційності».

Задля забезпечення ефективного здійснення моніторингових та контрольних функцій національними парламентами всіх країн-членів започатковано комітети з європейських справ, передбачено процедури заслуховування звітів міністрів, проведення робочих консультацій з депутатами, що представляють відповідну державу в інститутах Європейського Союзу.

Вагомого практичного значення в контексті підтримання ефективного політичного діалогу між законодавчими органами держав-членів та Європейським Парламентом набувають також різні форми міжпарламентського співробітництва.

Як бачимо, Договір про ЄС містить низку положень, що стосуються демократії в межах Європейського Союзу. Умовно згрупувати положення щодо демократичних принципів можна так:

по-перше, це наявність представництва громадян ЄС у Європейському Парламенті¹, до складу якого входять представники громадян ЄС та який разом із Радою виконує законодавчу та бюджетну функції, а також функції політичного контролю та консультативну (ч. 1 ст. 14 ДЕС). Оскільки цей орган обирається прямо, він імпліцитно має найбільший рівень легітимності. Однак останнім часом часто порушується питання щодо «дефіциту демократії» в ЄС;

¹ Це єдиний інститут, що представляє громадян Європейського Союзу.

по-друге, це більш опосередковане представництво на рівні Ради ЄС та Європейської Ради. Оскільки Європейська Рада складається із глав держав або урядів країн-членів ЄС, а до Ради ЄС входять представники міністерств держав-членів ЄС (у різних конфігураціях, залежно від профілю діяльності), то ми бачимо двоступеневе представництво. Якщо це є глави країн (в Європейській Раді), то досить часто вони обираються прямими виборами, отже, набувають легітимності безпосередньо від населення тієї чи іншої держави-члена. Якщо ж це глави урядів (в Європейській Раді) або міністри, то здебільшого вони обираються парламентом, який теж обирається на прямих виборах. Отже, як вдало відмічає Забокрицький І. І., виборці непрямо, окрім голосування за своїх представників на національних виборах, обирають їх і до інститутів ЄС [1, с. 32];

по-третє, це посилення ролі національних парламентів у системі ЄС. Активне залучення законодавчих органів країн-членів до різних сфер діяльності ЄС, зумовлюючи переструктурування зв'язків між різними рівнями управління європейськими справами, загалом слугує демократизації, посиленню відкритості та прозорості Європейського Союзу;

по-четверте, це процедура European Citizen Initiative (право громадянської (законодавчої) ініціативи), що позиціонується як інструмент партисипативної демократії, який дозволяє громадянам із різних держав-членів ЄС запропонувати правові зміни й об'єднатися для вирішення якоїсь проблеми. Вона передбачена ч. 4 ст. 11 ДЄС і ч. 1 ст. 24 ДФЄС [2] та деталізована у Регламенті 2019/788 [3].

Можливість реалізації права громадянської ініціативи в ЄС залежатиме від того, наскільки правильно будуть сформульовані відповідні пропозиції та наскільки ретельно будуть дотримані процедури їх просування.

Предметом законодавчих пропозицій громадян ЄС є будь-які питання, що є актуальними, тобто відповідають сучасному рівню розвитку правовідносин у межах ЄС; стосуються компетенції ЄС, тобто пов'язані із тими сферами, що регулюються положеннями установчих договорів або нормативних актів установ Союзу, що прийняті на їх виконання (наприклад, охорона довкілля, сільське господарство, транспорт та ін.); змістовно не суперечать положенням установчих договорів ЄС, його меті, цілям, завданням та цінностям; не є закріпленими у чинних нормативних актах Союзу на момент подання та розгляду пропозиції Європейською Комісією [4, с. 108].

У Регламенті 2019/788 визначено критерії прийнятності громадянської ініціативи, стадії її реалізації, вимоги до організаторів ініціативи, порядок її реєстрації, положення щодо кількості підписів загалом у ЄС та в окремих державах-членах, вимоги щодо перевірки дійсності підписів тощо [5].

Пропонуємо також навести приклади конкретних ініціатив, які були успішними. Пошук на вебсайті, присвяченому цій процедурі, дозволяє знайти як успішні ініціативи, так і відкриті на даний момент або ті, що виявились неуспішними та не набрали достатньої кількості підписів на свою підтримку. Так, станом на листопад 2022 р. можна знайти 10 відкритих ініціатив, на підтримку яких відбувається збирання підписів [6]. Вони стосуються різноманітних сфер, як-от ініціатива ECI (2022)000007 щодо захисту сільської спадщини, продовольчої безпеки та постачання в ЄС [7] чи ініціативи ECI(2022)000002 щодо заборони хутра в Європі [8]. За допомогою пошуку можна також знайти ініціативи, які були відкликані організаторами (усього таких 20), а також ті, які не мали достатньої підтримки (таких 47). Що ж до ініціатив, які виявились успішними та набрали необхідну кількість підписів на свою підтримку, то таких станом на 25 листопада 2022 р. налічується чотири.

Як бачимо, не так багато ініціатив за цією процедурою мали успіх і набрали необхідну кількість підписів на підтримку. Проте сама можливість пропонувати ініціативи та досить ґрунтовна реакція Європейської Комісії на кожну з успішних свідчить про те, що European Citizens Initiative – один із прикладів демократичності ЄС, який намагається бути якомога ближчим до своїх громадян та давати їм реальні інструменти впливу на політику законотворення в межах ЄС.

Щодо процедури European Citizens Initiative висловлюються і критичні думки, зокрема в контексті загальної тематики «дефіциту демократії» в ЄС [1, с. 33]. Так, колектив авторів у праці «The European Citizens' Initiative – A First Assessment» зазначає, що Європейська Комісія все ще залишається основним гравцем, і її роль полягає в тому, щоби знайти збалансований шлях до роботи з успішними ініціативами, щоби громадяни не думали, що їхній голос не був почутий. Проте, на їхню думку, навіть якщо пропозиція Європейської Комісії не буде ухвалена, те, що вона розглянута і в її результаті відбулися дебати в Європарламенті та Раді ЄС є достатнім для відчуття, що їхні пропозиції не були відкинуті. Також автори наголошують на ролі і силі інституцій громадянського суспільства, які обстоюють певні питання, а також їх поширення в різних європейських державах [9, с. 77-78]. Підтримуємо цей аргумент, оскільки для правильної організації підписів і проведення потужної кампанії, спрямованої на здобуття підтримки ініціативою, потрібні певні ресурси, тому найбільш реально докласти такі зусилля можуть інституції громадянського суспільства. Отже, ми бачимо ще один аргумент на користь того, що громадянське суспільство в сучасному світі все більше транснаціоналізується. Також важливим є той факт, що, як зазначають автори дослідження, законодавча пропозиція, подана Європейською Комісією, може змінити зміст ініціативи, а також Європарламент або Рада ЄС можуть не проголосувати за законодавчу пропозицію [9, с. 77-78].

Однак, на нашу думку, незважаючи на таку можливість, European Citizens Initiative залишається інструментом привернення уваги Європейської Комісії до певної проблеми. Попри те, що обов'язковою є реакція Європейської Комісії на кожну успішну ініціативу, зрозуміло, що не кожну з них може бути ухвалена як правовий акт, який має виконуватися. Демократія існує тоді, коли є суспільний діалог із тих чи інших питань, коли наявні інструменти впливу суспільства і кожного окремого громадянина на політику, зокрема правову. З огляду на те, що реакція Європейської Комісії обов'язкова, а самі законодавчі ініціативи розглядаються Європарламентом та Радою ЄС, що наділені достатнім ступенем легітимності, European Citizens Initiative вписується в систему процесів, що забезпечують демократичність ЄС, тим більше, що запровадження цієї процедури до Лісабонського договору було процесом, ініційованим знизу [10, с. 19].

Розглядаючи демократію в Європейському Союзі, обов'язково треба зупинитися на широко обговорюваному питанні щодо демократичного дефіциту в рамках ЄС. Так, інституційна будова Союзу свідчить про те, що громадяни залишаються «відірваними» від процесу ухвалення рішень стосовно стратегічного розвитку ЄС, адже законодавчі пропозиції як правило подаються Європейською Комісією, яка не є безпосередньо обраним інститутом громадянами цієї міжнародної організації. У зв'язку з чим в теорії права ЄС було закріплено поняття «проблема дефіциту демократії».

Дефіцит демократії – явище, притаманне сучасним демократичним режимам або міжнародним організаціям, яке характеризується недостатнім рівнем демократичної легітимності їхніх органів та певною невідповідністю їхньої діяльності, механізмів та процедур до сучасних демократичних стандартів. Поняття «дефіцит демократії» було введено в науковий обіг та практичний вжиток французьким юристом Жоржем Веделем 1972 р. в доповіді, присвяченій необхідності розширення законодавчих повноважень Парламентської Асамблеї (Європарламенту) [11]. Хоча сам термін «дефіцит демократії» не вживався, у документі підкреслювалася й обґрунтовувалася важливість демократизації Співтовариства шляхом залучення громадян до політичного життя через Парламентську Асамблею. Законодавча функція зосереджувалася у Раді Міністрів і Європейській Комісії, що фактично виключало вплив громадян на процес прийняття і зміст юридично обов'язкових для держав-членів нормативних актів. Згодом за пропозиціями Ж. Веделя, на підставі Акта про вибори від 20 вересня 1975 р. було змінено процедуру формування Європейського Парламенту шляхом надання громадянам загального прямого виборчого права; раніше депутати призначалися самостійно державами-членами [12].

Незгода громадян держав-членів з політикою ЄС також проявляється у значному показнику рівня абсентеїзму на виборах до Європейського Парламенту (неявка в деяких країнах складає 70 %). Як наслідок підривається легітимність функціонування цього інституту [13].

Кожні зміни до установчих договорів Співтовариств та Союзу супроводжувалися введенням механізмів щодо мінімізації проблеми «дефіциту демократії». Так, Лісабонський договір, прийняття якого в якості однієї з таких цілей переслідувало подальше скорочення дефіциту демократії, також закріпив деякі положення. Серед яких, варто виділити: участь у законодавчому процесі національних парламентів держав-членів, процедуру European Citizen Initiative, розширення законодавчих повноважень Європарламенту, прийняття рішень у Раді ЄС за принципом подвійної більшості та ін.

Висновки. Отже, на прикладі останніх реформ та нововведень в ЄС ми можемо бачити, що демократія залишається важливою цінністю, однією з фундаментальних, на яких побудований Європейський Союз.

Список використаних джерел:

1. Забокрицький І. І. Демократія як цінність, на якій побудований Європейський Союз: сучасні тенденції у світлі питання «дефіциту демократії». *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 31-35.
2. Договір про функціонування Європейського Союзу: Міжнародний документ від 25.03.1957 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення 18.02.2024).
3. Regulation (EU) 2019/788 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the European citizens' initiative. Official Journal of the European Union, 2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/788/oj> (Last accessed: 18.02.2024).
4. Станкевич О. І. Право законодавчої ініціативи в Європейському Союзі. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., 24 трав. 2016 р. Харків: Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 106-110.
5. Петров Р. А., Анакіна Т. М. Громадянство Європейського Союзу та правове становище громадян інших країн в Європейському Союзі. *Право Європейського Союзу* / за ред. Р. А. Петрова. Харків: Право, 2019. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18141/Petrov_Hromadianstvo_Yevropeiskoho_Soiuzu.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 18.02.2024).
6. European Citizens' Initiative. Find initiative. An official website of the European Union, 2024. URL: https://europa.eu/citizens-initiative/find-initiative_en?STATUS%5B0%5D=ONGOING&CATEGORY%5B0%5D=any&SECTION=ALL (Last accessed: 18.02.2024).
7. Find initiative. European Citizens Initiative ECI (2022)000007. An official website of the European Union, 2024. URL: https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2022/000007_en (Last accessed: 18.02.2024).
8. Find initiative. European Citizens Initiative ECI (2022)000002 Fur Free Europe. An official website of the European Union, 2024. URL: https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2022/000002_en (Last accessed: 18.02.2024).
9. Bouza García L., Cuesta-López V., Mincheva E., Szeligowska D. The European Citizens' Initiative – A First Assessment. *Bruges Political Research Papers*. 2012. № 24. URL: https://aei.pitt.edu/33631/1/wp24_EG.pdf (Last accessed: 18.02.2024).
10. Conrad M. The European Citizens' Initiative: Transnational Democracy in the EU at last? *Icelandic Review of Politics & Administration*. 2011. Vol. 7, № 1. P. 5-22. DOI: 7.5.10.13177/irpa.a.2011.7.1.1.
11. Report of the Working Party examining the problem of the extension of the powers of the European Parliament of 25 March 1972. An official website of the European Union, 2024.

URL: http://www.cvce.eu/obj/vedel_report_25_march_1972-en-a4f5b134-99b9-41b3-9715-41769dfea12a.html (Last accessed: 18.02.2024).

12. Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20.09.1976. An official website of the European Union, 2024. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/206078/A1_HR.pdf (Last accessed: 18.02.2024).

13. Право Європейського Союзу (в питаннях та відповідях) : навч.-довід. посіб. / Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюк та ін. Харків: Право. Вид. 2-ге, виправ. 2020. 174 с.

14. Договір про Європейський Союз: Міжнародний документ від 07.02.1992 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 18.02.2024).

